

[8, с. 97]. Тому православний пастир повинен у першу чергу поширювати Божу славу і усувати зневагу, а потім трудитися для добра ближнього дбаючи про спасіння.

Література:

1. Біблія. Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту: в українському перекладі І.Огієнка. Видано знагоди тисячоліття хрещення Київської Русі. 988-1988. 1524 с.
2. *Антоний (Блюм), митр. Сурожский.* Пастирство / митр. Сурожський, Антоний (Блюм). – М., 2007. – 464 с.
3. *Иоан Кронштадтский,* прав. Моя жизнь во Христе / прав. Иоан Кронштадтский. – М., 1998. – Т. 2. – 430 с.
4. *Иоан Кронштадтский,* прав. Священнику / Иоан Кронштадский. – М., 2006. – 278 с.
5. *Иоан (Шаховський), архиеп.* Філософія православного пастирства / архиеп. Іоан (Шаховський). – Л., 2015. – 24 с.
6. *Иоан Золотоустий, свт.* Повне зібрання творінь. Шість слів про священство / свт. Іоан Золотоустий. – К., 2009. – Т.1, кн. 2. – 525 с.
7. *Киприян (Керн), архим.* Православное пастирское служение / архиеп. Киприян (Керн). – М., 2002. – 334 с.
8. *Симеон Богослов, прп.* творіння «Пастирські спокуси» (пер. на укр.мову вид. «Благодатний вогонь»). – Глибока: 2005. – 24 с.
9. Тіло – храм Святого Духа. Програма статевого виховання // Посібник для вчителя. – Л., 2005. – 64 с.

УДК 271.2:2-5

Дудченко А.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ЛІТУРГІЙНОГО БОГОСЛОВ'Я В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В статті проаналізовано розвиток літургійного богослов'я і сучасний стан цієї молодій богословської науки, а також визначено основні напрямки її розвитку в Україні. Стаття продовжує дослідження, започатковане в Україні М.Петровичем, який запропонував декілька завдань для літургійного богослов'я в українському контексті та окреслив можливу міжконфесійну академічну співпрацю в цій галузі. Описані публікації з літургійного богослов'я в незалежній Україні, які розподіляються за жанрами антології досліджень, підручника, науково-популярної містагогії, навчального онлайн-курсу.

Ключові слова: літургія, літургійне богослов'я, літургійні науки, православна церква, літургійний рух, сучасне богослов'я.

Дудченко А.В. Особенности литургического богословия в современной Украине.

В статье представлен анализ развития литургического богословия и современное состояние этой молодой богословской науки, а также определены основные направления ее развития в Украине. Статья продолжает исследование, начатое в Украине М.Петровичем, который предложил ряд задач для литургического богословия в

украинском контексте и обозначил возможность межконфессионального сотрудничества в этой области. Описаны публикации по литургическому богословию в независимой Украине, которые распределены по жанрам антологии исследований, учебника, научно-популярной мистагогии, учебного онлайн-курса.

Ключевые слова: литургия, литургическое богословие, литургические науки, православная церковь, литургическое движение, современное богословие.

Dudchenko A. Features of liturgical theology in modern Ukraine. The article presents the analysis of the development of liturgical theology and current state of this young theological discipline. The main directions of its development in Ukraine are also defined. This article continues the study of M.Petrovich, who suggested a list of tasks for liturgical theology in the Ukrainian context and outlined the possibility of inter-confessional cooperation in this area. The publications on liturgical theology in independent Ukraine are described. They are written in different genres such as an anthology of studies, a textbook, a popular mystagogia and an online training course.

Key words: liturgy, liturgical theology, liturgical studies, orthodox church, liturgical movement, modern theology.

Вступ. Літургійне богослов'я — молодий розділ богословської науки. Ідеї, які спричинили виокремлення літургійного богослов'я як наукової дисципліни, постали на християнському Заході в першій половині ХХ століття в колах літургійного руху Католицької Церкви. Для розвитку літургійного богослов'я велике значення, зокрема, мала містеріальна теологія Одо Казеля — монаха-бенедиктинця абатства Марія-Лаах в Німеччині. В православній традиції термін «літургійне богослов'я» викарбував протопресвітер Олександр Шмеман. Його ідеї надали поштовх розвитку цієї науки в сучасному християнстві — не тільки в Православній Церкві, але також у католиків та протестантів. В Україні тепер літургійне богослов'я викладається в духовних школах різних конфесій. Ідеї літургійного богослов'я також стають причиною змін у церковній практиці, бо формулюють завдання для літургійного оновлення, відродження або реформи.

Стан дослідження проблематики. Літургійне богослов'я на теренах України стало предметом наукового дослідження у статті Михайла Петровича «Літургійне богослов'я в українському контексті» (2010-2011) [8]. В цій статті окреслено визначення та зміст літургійного богослов'я, показано його співвідношення із богослов'ям догматичним, а також запропоновано можливу міжконфесійну академічну співпрацю в цій галузі. Автор також запропонував декілька завдань для літургійного богослов'я в українському контексті. Формат статті, напевно, не надав можливості детальніше проаналізувати саме український стан розвитку літургійного богослов'я. Крім того, за роки, що минули з часу публікації статі, літургійна наука в Україні набула розвитку, який потребує подальшого вивчення.

Мета. Завданням статті буде дослідити розвиток літургійного богослов'я в сучасній Україні, виокремити і проаналізувати основні напрямки розвитку цієї науки.

Основна частина. Спочатку стисло окреслимо історію літургійного богослов'я як науки. Як зазначає В.Рудейко, ґрунт для терміна «літургійне богослов'я» був закладений

у XVI столітті гуманістами, але самий цей термін вперше вжито у творі бенедиктинського монаха Мартіна Герберта «Principia theologiae liturgicae» у 1759 р. [9, с. 35].

В Православній Церкві вперше словосполучення «літургійне богослов'я» вжив ієромонах Кіпріян Керн в книзі 1928 р. «Лілії молитовні», він презентував цю книгу як курс лекцій з літургійного богослов'я. Праця Керна охоплює шість днів з тижневого кола богослужіння — крім неділі. Окремі розділи цієї книги публікувалися в Сербії у 1924-25 рр. «В богослужінні приховане усе наше багатство, уся ризниця наших духовних скарбів. Глибини догматичних істин, найвеличніших одкровенень Божих, а також моральні заповіді, приховано містяться у стихирах, тропарях, канонах», — писав Керн [5]. Завдання, яке поставив о.Кіпріян, — це систематичне витлумачення православного богослужіння. Але подібне завдання ставили перед собою багато коментаторів богослужіння, починаючи з Максима Сповідника (580-662). Як зазначав Керн [5], вичерпний коментар на річне коло богослужінь, а саме на дванадцять свята, був наданий професором Київської духовної академії Михайлом Скабаллановичем у серії «Християнські свята». Втім, богословський коментар на літургію — це ще не літургійне богослов'я. Пізніше, у лекціях, прочитаних в Православному богословському інституті в Парижі в 1945 р., Керн уточнив, що богословський підхід до богослужіння дозволяє не тільки надати богословський коментар на богослужіння, але й застосувати богослужіння як «допоміжний засіб для побудови богословської системи Православ'я» [6, с. 8]. В такому разі, наголошував Керн, літургійне богослов'я стає самостійною богословською дисципліною, яка «має повне і беззаперечне право на існування разом із іншими богословськими науками систематичними та історичними» [6, с. 9]. Своє викладення принципів нової науки Керн підсумував так: «Під літургійним богослов'ям слід розуміти систематизацію богословських ідей, які містяться в нашому богослужінні, в наших церковних піснеспівах, іконографічних композиціях, послідуванні свят, таїнств та взагалі в усьому церковно-службовому обіході» [6, с. 11].

Втім, незважаючи на перші публікації Керна, поняття «літургійне богослов'я» у православній традиції асоціюється не стільки із о.Кіпріяном, як з його учнем — о. Олександром Шмеманом, який зробив найбільш вагомий внесок у розвиток нової дисципліни. У 1959 році в Парижі відбувся захист докторської дисертації О.Шмемана «Впровадження до літургійного богослов'я». Опонентами на захисті були проф. М. Афанасьєв та І. Майєндорф. В цій роботі О.Шмеман визначив основні завдання, запропонував метод і окреслив план нової богословської дисципліни. В основній частині дисертації О.Шмеман, посилаючись на твори дореволюційних російських та сучасних йому західних істориків-літургістів, простежив історію формування візантійського богослужбового обряду до формування Студійського та Єрусалимського уставів. Через два роки дисертацію було видано як монографію [13].

Одним з основних завдань докторської дисертації Шмемана було відновити зв'язок між богослужінням і богослов'ям, який тривалий час був забутий. Виконуючи це завдання, Шмеман став ретранслятором у Православ'я ідей західного Літургійного руху. Особливо очевидні впливи Ламбера Бодуена і Луї Буйє, разом з Одо Казелем. Шмеман розумів літургійне богослов'я як «розкриття богословського сенсу богослужіння» [13, 25]. Замість об'єкта богослов'я літургія стає його джерелом. Шмеман постійно

наголошував на поверненні до принципу *lex orandi est lex credendi* («правило молитви є правилом віри»).

Як показав Т. Фіш, за два роки до захисту дисертації, у статті 1957 року, Шмеман уже принципово розрізняв *літургійне богослов'я* і *богослов'я літургії* [21, с. 5]. Раніше за Шмемана ці два богословських напрямки були чітко розмежовані у книзі Луї Буйє «Літургійне благочестя» (1955). Богослов'ям літургії він називав науку, яка має літургію своїм предметом та надає богословське пояснення тому, що таке літургія, та що є втіленим в її обрядах та словах. Богословів, які рухаються в цьому напрямку, не можна називати літургійними богословами, — писав Л.Буйє, — адже вони нав'язують літургії «вже готові тлумачення, які майже або зовсім не зважають на те, що свідчить про себе сама літургія» [19, с. 277].

Так само й Шмеман під богослов'ям літургії розумів богословський коментар на літургію, пояснення тих чи інших обрядів та чинів, тобто, прикладну дисципліну. Натомість *літургійне богослов'я*, яке Шмеман наполегливо розвивав у православ'ї, підхопивши методи діячів католицького літургійного руху, — це комплексна теологічна система, яка має літургію Церкви власним джерелом. Якщо богослов'я літургії має літургію власним об'єктом дослідження, то літургійне богослов'я з літургії виходить і нею не обмежується. Подібно до Л.Буйє, О.Шмеман писав: «Літургійне богослов'я, навпаки, виходить із визнання того, що літургія у своїй повноті — не тільки “предмет” богослов'я, але, насамперед, його *джерело*, і це через сутнісну церковну функцію літургії: розкривати властивими для неї (і які притаманні тільки їй) засобами віру Церкви; інакше кажучи, [літургійне богослов'я виходить] з того, що літургія є *lex orandi*, у якій *lex credendi* знаходить свій головний критерій та зразок» [15, с. 166]. Тож, літургійне богослов'я — це не богослов'я *про* літургію, а богослов'я, що походить із самої літургії та намагається висловити те, що вона свідчить сама про себе. Інакше кажучи, сама літургія — це вже є богослов'я, яке після Шмемана, як зазначає Уільям Мілс, сучасні провідні католицькі літургійні теологи Айдан Кавана (Aidan Kavanagh) і Девід Фагерберг (David Fagerberg) будуть називати *theologia prima* на противагу *theologia secunda* [23, с. 41].

Богословські сенси містяться у богослужінні на трьох рівнях. На це вказує український дослідник Михайло Петрович [8, с. 111-113]. Перший рівень, який він викоремлює, це тексти. Саме тексти — проголошені чи співані — це перше, з чим стикається дослідник літургії. Серед цих текстів можна виокремити як такі, що мають виразно догматичний характер, так і поетичні тексти більш символічного характеру, виводити систематичне віровчення з яких можна тільки при зіставленні з широким контекстом. На другому рівні знаходяться різноманітні обряди. На цьому рівні богословські сенси передаються невербально, у символічний спосіб. Часто обрядові дійства виникають із практичної дії, яка з плином часу і зміною практики втрачає практичний сенс і ритуалізується, набуваючи нового осмислення. Третій рівень дослідження богослужіння — це виокремлення того, що Шмеман називав його «основними структурами», тобто найбільш загальними, універсальними принципами літургії. Петрович зауважує, що поодинокі тексти та обрядові елементи богослужіння є плодами певної епохи, і тому з часом можуть стати незрозумілими або набути іншого значення, ба навіть протилежного [8, с. 113]. На цьому наголошує й Г.Й.Шульц,

зауважуючи, що помилкою такого пізньовізантійського коментатора літургії як Симеон Солунський (кін. XIV ст. - 1429) було некритичне ставлення до літургійного матеріалу, тому в його поясненні часто надається перевага не первинним літургійним структурам, а пізнішим традиціям, які «не раз приховують, а не підкреслюють» справжній сенс богослужіння [18, с. 216]. Тому богословський аналіз значення окремих елементів має узгоджуватися з цілісним літургійним богослов'ям, з контекстом літургійної традиції, з тим значенням, яке походить від її основних структур.

Д.Фагерберг пояснює підхід до основних структур богослужіння як до джерела богослов'я наступним чином: «Той факт, що літургія потребує зібрання спільноти, мав би навчити нас щось про природну єдність людської родини, про яку ми вже давно забули; факт, що структура [спільноти] є ієрархічною, треба б [сприйняти як спонуку] бачити спільноту як ікону Троїчної єдності, натомість ми дали цьому поняттю закам'яніти в адміністративну структуру; і той факт, що наше богослужіння вимагає простору, часу і матерії (у формі храму, свят, ікон, таїнств, фіміаму і мощів), мав би показувати нам, що Царство преобразить цей світ, а не знищить його» [20, с. 221].

Завданням літургійного богослов'я О.Шмеман бачив наступне:

- 1) визначити основні структури богослужіння через його історичний розвиток;
- 2) виявити «літургійний коефіцієнт» (значущість) та смисл цих структур;
- 3) створити богословську інтерпретацію богослужіння на противагу «символічним» поясненням;
- 4) застосувати це літургійне богослов'я для критичного аналізу поточної літургійної практики.

Аналіз цих завдань показує тісний зв'язок літургійного богослов'я з історичною наукою та церковною практикою. Літургійне богослов'я може з'явитися тільки за належного розвитку історичної літургії, яка надає дані для богослов'я. А наслідком розвитку літургійного богослов'я мають стати зміни у церковній практиці, тобто церковна реформа. Як указує Майкл Х'елм, уже після публікації «Лілії молитовних» Керна існує розрізнення між літургійним «що» та «як» і «чому», та водночас намагання їх примирити між собою [22, с. 111].

Сам Шмеман не встиг опрацювати всі окреслені ним завдання. Однак він суттєво просунувся в напрямку створення системи літургійного богослов'я. Як зазначає архімандрит Роберт Тафт, феномен Шмемана полягає в тому, що він зміг перетворити «дефрагментовану уяву про літургію» на цілісне богослов'я — у «таїнство Царства», що є присутнім у Церкві «заради життя світу» [12, с. 347]. Можна цілком погодитися з Тафтом в його оцінці літургійного богослов'я Шмемана: він обрав правильну мету богослов'я і мав вірне бачення того, яка літургія потрібна для життя Церкви. Як наслідок, Шмеман заохотив багатьох наступників продовжувати його теоретичну працю і втілювати результати досліджень у богослужбову практику. Літургійне богослов'я Шмемана вплинуло не тільки на сучасну православну богословську традицію і церковну практику, зокрема, у США, Канаді, Фінляндії, Франції і Польщі, а й стало джерелом натхнення та предметом осмислення католицьких, греко-католицьких і протестантських богословів, таких як Айдан Кавана, Девід Фагерберг, Гордон Летроп тощо.

В Україні літургійне богослов'я прийшло насамперед через переклад праць Шмемана та інших західних богословів. Українською мовою видано деякі основні книги

Шмемана: «Великий піст» (Київ, 2005) [16], «Євхаристія» (Львів, 2007) [17], «За життя світу» (Львів, 2009, з чудовою передмовою канадського українця греко-католицького літургіста о. Петра Галадза) [14]. Широко розповсюджені та доступні в Україні видання Шмемана російською мовою. Практично всі праці Шмемана наразі перекладено та видано російською. В Києві у 2005 побачив світ також перший переклад російською мовою посмертного видання збірки статей Шмемана з літургійного богослов'я «Літургія і Передання».

Передумовою виникнення літургійного богослов'я був розвиток історичної літургіки. Для виявлення *lex orandi* потрібно знати історію літургії. Українською мовою перекладено та видано також деякі важливі книги, в яких поєднуються історичні та богословські розвідки літургії — «Літургія Церкви» Міхаеля Кунцлера (Львів, 2001) та «Візантійська літургія. Свідчення віри та значення символів» Ганса Йоахіма Шульца (Львів, 2002). Зокрема, у великій вступній частині своєї монографії Кунцлер засобами літургійного богослов'я викладає суть літургії як діалогу між Богом і людиною, як постійний процес «катабазису» (сходження) та «анабазису» (підйому) [7, с. 17]. Важливою подією стало видання перекладу книги провідного літургіста сучасності архім. Роберта Тафта «Богослуження Часослова на Сході і Заході» (Львів, 2013). Особливу увагу потрібно звернути на останній розділ цієї фундаментальної праці — «До богослов'я богослужень часослова» [11, с. 271-297].

Помітно, що майже всі зазначені вище видання побачили світ у Львові. Тут в Українському католицькому університеті на філософсько-богословському факультеті створено кафедру літургійних наук, яку очолює о.Василь Рудейко, доктор літургійного богослов'я Католицького університету Айхштет — Інгольштадт в Німеччині. Він є співавтором і редактором антології досліджень богослужінь добового кола «Світло еси, Христе» (Львів, 2012) [10] та впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції «Христос посеред нас» (Львів, 2015). В останній монографії Рудейка важливим є останній розділ — роздуми про оновлення візантійської літургійної традиції на підставі літургійного богослов'я. Рудейко доводить, що ознакою живої літургійної традиції є не сліпе копіювання спадщини минулого, а її творчий розвиток. На переконання автора, візантійське літургійне надбання українських церков має «трансформуватися у поетичний літургійний текст України, сформований цією традицією» [9, с. 259].

Викладається літургійне богослов'я і в православних духовних школах. В Київській духовній академії УПЦ літургійне богослов'я викладається на I і II курсах на кафедрі церковно-практичних дисциплін, викладач — проф. Михалко Іван Юрійович. В Київській православній богословській академії УПЦ КП літургійне богослов'я входить до переліку фундаментальних богословських дисциплін, які викладаються в магістратурі. Літургійне богослов'я тут зазначено в переліку предметів кафедри церковно-історичних і практичних дисциплін, хоча викладачем є декан богословського факультету, доцент кафедри біблійних та філологічних дисциплін Мирончук Олександр Якович. В римокатолицькому Інституті релігійних наук св. Томи Аквінського в Києві серед теологічних дисциплін викладається теологія літургії, викладач — д-р теології о. Пшемислав Новаковський.

Крім того, до українського літургійного богослов'я належить сучасна містагогія прот. А. Дудченка «Євхаристія: минуле, сучасне, вічне» (Київ, 2013), написана з метою,

щоб читач міг розгледіти сенс богослужіння, сприйняти його внутрішню логіку і «не просто приходити на служби, але жити ними» [3, с. 13]. Як зазначив викладач літургії УКУ доктор літургійного богослов'я Ігор Васишин, книга Дудченка є «серйозний виклик тим церковним спільнотам, які перебувають у єхаристійній та богослужбовій кризі» [1, с. 527]. Видано також спрощений варіант цієї роботи «Божественна літургія: путівник» (Київ, 2016) [2], а також онлайн-курс лекцій автора «Літургійний реалізм» у Відкритому православному університеті Святої Софії [4]. Ці праці побудовані на основі систематизації трудів передусім Шмемана і Тафта.

Висновки. Головною особливістю літургійного богослов'я в Україні є молодий статус цієї науки. Наразі триває перший етап її розвитку — вивчення напрацювань західних літургістів та літургійних богословів, переклад основних праць і систематизація знань у різних жанрах: антології досліджень, підручника, науково-популярної містагогії, онлайн-курсу. Літургійне богослов'я викладається як окрема дисципліна в головних богословських навчальних закладах найбільших українських церков. Втім, тільки в УКУ створено окрему кафедру літургійних наук. В інших духовних школах предмет літургійне богослов'я подається як одна з церковно-практичних, а не суто богословських дисциплін. В подальшому можна очікувати збільшення кількості і покращення якості досліджень, введення у науковий обіг більшої кількості світових наукових праць з літургійного богослов'я.

Література:

1. *Васишин І.* Рецензія на книгу: А. Дудченко, Евхаристия. Прошлое. Настоящее. Вечное. Киев: Quo Vadis 2013. 256 с. / Ігор Васишин // *Наукові записки УКУ*, 2015. Ч.5 : Богослов'я, вип. 2. С. 522-527.
2. *Дудченко А.* Божественна літургія: Путівник. / Андрій Дудченко / Київ: Дух і Літера, 2016. 184 с.
3. *Дудченко А.* Евхаристия. Прошлое, настоящее, вечное. / Андрей Дудченко / Киев: Quo Vadis, 2013. 256 с.
4. *Дудченко А.* Літургійний реалізм. / Андрій Дудченко / Онлайн-курс у Відкритому православному університеті Святої Софії-Премудрості. [Електронний ресурс.] URL: <https://youtu.be/wPg8C-DB6Ns>
5. *Киприан (Керн).* Крины молитвенные. / Киприан Керн / Белград, 1928. (Репр. вид.: «Взгляните на лилии полевые»: Курс лекций по литургическому богословию. Решма, 1999. [Електронний ресурс] URL: https://azbyka.ru/otechnik/Kiprian_Kern/vzgljanite-na-lilii-polevye/)
6. *Керн, К.* Литургия. Гимнография и эртология. / Киприан Керн / Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1997. 152 с.
7. *Кунцлер М.* Літургія Церкви. / Міхаель Кунцлер / Пер. з нім. монахині Софії. Львів: Свічадо, 2011. 616 с.
8. *Петрович М.* Літургійне богослов'я в українському контексті. / Михайло Петрович // *Богослів'я* 71 (2010-2011), сс. 107-118.
9. *Рудейко В.* «Христос посеред нас». Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції. / Василь Рудейко / Львів: Видавництво УКУ, 2015. 284 с.
10. «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень. / Упор. Ендрю Квінлан, Василь Рудейко. Львів: Видавництво УКУ, 2012. 312 с.
11. *Тафт Р.* Богослуження Часослова на Сході та Заході. / Роберт Тафт / Пер. з англ. Д. Бендик. Львів: Свічадо, 2013. 360 с.
12. *Тафт Р.Ф.* Литургическое дело 25 лет спустя после Александра Шмемана (1921-1983):

- человек и его наследие. / Роберт Френсис Тафт / Пер. с англ. С. Голованов. / Тафт Р.Ф. Статьи. Том 2. Литургика. Омск: Голованов, 2011. С. 311-350.
13. Шмеман А. Введение в литургическое богословие. / Александр Шмеман / Париж: YMCA-Press, 1961 (2-е вид.: Киев: Пролог, 2003. — 318 с.).
  14. Шмеман А. За життя світу: Таїнства і православ'я. / Александр Шмеман / Пер. Р. Скакун, передмова і наук. ред. П. Галадза. Львів: Видавництво УКУ, 2009. 211 с.
  15. Шмеман А. Литургическое богословие: заметки о методе (1981). / Александр Шмеман // Шмеман А. Литургия и Предание. Киев: Пролог, 2005. С. 165-174.
  16. Шмеман О. Великий піст. / Олександр Шмеман / Київ: Центр православної книги, 2005. 192 с.
  17. Шмеман О. Євхаристія: Таїнство Царства. / Олександр Шмеман / Пер. з рос. Т. Ризун. Львів: Свічадо, 2007. 272 с.
  18. Шульц Г. Й. Візантійська літургія: Свідчення віри та значення символів. / Ганс Йоахим Шульц / Пер. з нім. С. Матіяш. Львів: Свічадо, 2002. 240 с.
  19. Bouyer L. Liturgical Piety. / Louis Bouyer / University of Notre Dame Press, 1978. 284 p.
  20. Fagerberg D. W. Theologia Prima. What is Liturgical Theology? / David W. Fagerberg / Chicago: Hillenbrand Books, 2004. 244 p.
  21. Fisch T. Schmemann's Theological Contribution to the Liturgical Renewal of the Churches. / Thomas Fisch // Fisch T., ed. Liturgy and Tradition. Theological Reflections of Alexander Schmemann. Crestwood, New York: St Vladimir's Seminary Press, 1990. P. 1-10.
  22. Hjälm M. Liberation of the Ecclesia: The Unfinished Project of Liturgical Theology. / Michael Hjälm / Södertälje (Sweden): Anastasis Media, 2011. 336 p.
  23. Mills W. C. Church, World, and Kingdom: The Eucharistic Foundation of Alexander Schmemann's Pastoral Theology. / William C. Mills / Chicago: Hillenbrand Books, 2012. 130 p.

УДК 282

*Христокін Г.В.**Університет державної фіскальної служби України*

КУЛЬТУРНІ ФОРМИ БУТТЯ ТЕОЛОГІЇ: РЕЛІГІЄЗНАВЧО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Автор підкреслює, що теологія в сучасному плюралістичному дискурсі, є універсальною формою, що може адаптуватися до самих різних явищ культури – міфу, поезії, мистецтва, моралі, філософії, науки, права, політики, містики. Синтез з певними культурними сферами обумовив багатоманітність форм теології: моральної, художньо-символічної, наративної, філософської, наукової, політичної, містичної. Таким чином, теологія є універсальним метадискурсом здатним адаптуватися до історичних форм буття культури і виявити універсальну для всіх культур та релігій типологію теологій.

Ключові слова: *теологія, релігійний дискурс, культурна форма теології, моральна теологія, художньо-символічна теологія, наративна теологія, філософська теологія, наукова теологія, політична теологія, містична теологія.*